

«ДОН КІХОТ» М. СЕРВАНТЕСА ТА «ПОДОРОЖ УЧЕНОГО ДОКТОРА ЛЕОНАРДО...» М. ЙОГАНСЕНА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Постаті М. Йогансена та М. Сервантеса виявляють багато спільного як у біографічній площині (М. Йогансен в одній з своїх автобіографій стверджував, що його рід походить від Сервантеса [4, с.172]), так і в естетичних домінантах творчості.

Зазначені в назві твори було обрано за об'єкт дослідження не випадково. «Подорож ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена — пародійно-травестійна повість, яка містить велику кількість алюзій та ремінісценцій на «Дон Кіхота» М. Сервантеса, між цими двома текстами спостерігаються численні типологічні збіги.

Предмет компаративного аналізу — категорія хронотопу, що є доречним, оскільки хронотоп — основний конструктивний елемент будь-якого художнього тексту, якому підпорядковуються всі інші структурні елементи твору.

Існує три основні підходи до аналізу часу й простору в художньому творі:

- 1) пробахтінський, позначений теорією хронотопу;
- 2) підхід, який бере за основу класичне розуміння часопростору, яке домінувало у ту чи іншу епоху (так, в епоху античності домінувало уявлення про циклічність часу, що знайшло своє відображення в численних літературних творах, а в епоху класицизму велика увага приділялась єдності часу, місця та дії);
- 3) підхід, який склався в добу постмодернізму і є однією зі світоглядних характеристик цього літературного напрямку (суть його полягає у відтворенні всіх існуючих моделей часу та оперуванні ними на ігрових засадах).

Це дослідження базується на традиційній в сучасному літературознавстві пробахтінській теорії, яка виявилась найбільш продуктивною для досягнення поставленої мети: з'ясувати специфіку функціонування категорії хронотопу в романі «Дон Кіхот» М. Сервантеса та в повісті «Подорож ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена.

В літературній критиці неодноразово зазначалось, що «Дон Кіхот» М. Сервантеса виник як пародія на лицарські романи, і образ головного героя — пародія на описаних в них лицарів. Сам автор зазначає це і в передмові, і в заключній частині твору. Акцент на пародії відчутно вже в сонетах, якими М. Сервантес розпочинає роман і які є алюзією на традиції авторів лицарських романів розпочинати книгу сонетами та посвятами. Ці сонети — звернення героїв лицарських романів до героїв «Дон Кіхота». Амадіс Галльський звеличує Дон Кіхота, кінь Сіда веде розмову з Росинантом, сеньйора Оріана, кохана Амадіса, виражає заздрість та захоплення чеснотами Дульсінеї:

Хотіла б я, прекрасна Дульсінеє,
Щоб висився в Тобосі замок мій;
Змінявши Лондон на приют сільський,
Спочила б я і тілом і душею [7, с.17].

В свою чергу роман породив безліч пародій на себе, образ Дон Кіхота швидко став традиційним в світовій літературі і неодноразово переосмислювався в ту чи іншу культурно-історичну епоху.

Пародія в «Подорожі ученого доктора Леонардо...» — теж один з провідних засобів образотворення і, як наслідок, відсилає читача до великої кількості інших текстів. Філософія «донкіхотства» займає не останнє місце в тканині даного твору (наприклад, образ «селянина Черепахи та його вірного коня Володьки» як алюзія на Дон Кіхота та Росинанта, чи подорожі

тираноборця Хозе Перейри з рудим сестером Родольфо). Риси пародії розкидані по всьому твору, хоча найбільше сконцентровані у другій книзі та практично відсутні в останній, де описана «хімерна ніч». Автор повісті, хоч і не наслідує традиційний зачин лицарського роману, але, як і М. Сервантес, поєднує прозу та вірші: «Таке було моє почуття, рудий друже Родольфо, коли б його укласти в рядки українського віршу і оздобити в кінці кожного рядка почасти оригінальними, почасти стародавніми римами та асонансами. Слухай:

Чи вмерли вулиці, чи я іду сам
З робочим днем за плечима?
— За берегом міста — ліса,
За лісами ліса нерушимі» [5, с.27].

Мотив подорожі (як у фізичному, так і в духовному плані), що передбачає остаточне формування особистості, є основним сюжетотворчим елементом лицарського роману, який пародіюють М. Сервантес та М. Йогансен. Як відзначає М. Бахтін, дорога «особливо вигідна для зображення подій керованих випадковістю... На дорогу виїжджають герої середньовічних лицарських романів, і часто всі події роману відбуваються або на дорозі, або сконцентровані навколо неї» [1, с.396].

У структурі хронотопу дороги провідну роль відіграє категорія простору. У «Подорожі ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена ця категорія набуває подвійного значення, бо власне ландшафт, а не люди, тут є головним персонажем, про що ми довідуємось з післямови: «...автор цей, сильно бажаючи вам показати справжні ландшафти степів та лісостепів, змалював їх з усією серйозністю і ширістю, на які він був здатний, і для того не пошкодував ніяких зусиль.

Але, міркував автор, ні розумний читач, ні прекрасна читачка не схочуть читати про самі ландшафти і покинуть книгу, не допливши й до третьої сторінки. Тож автор удався до хитрощів.

Із декоративного картону він вирізав людські фігури, підклеїв під них деревляні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дріт і весело засовав цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу й під вогким ризням справжніх яворів Слобожанської Швейцарії. А щоб читач, бува, не подумав, що фігури ті живі, автор у найпатетичніших місцях, розірвавши їм картонні груди, просував крізь них свою патлату голову, а подекуди (нехай сто разів вибачить йому розумний читач і прекрасна читачка) і просто поливав їх із театральної пожевної шланги холодною водою» [5, с.169]. Отже, декораціями є картонні персонажі, а Пейзаж виступає основною дійовою особою. Леонардо потрібний письменникові як розповідач, співець ландшафтів, а Алчеста — слухачка (такі ж функції по черзі виконують Дон Хозе та Родольфо та подеколи інші другорядні персонажі). Найчастіше саме з його вуст ми довідуємось про місця, де подорожують вчений доктор та його майбутня коханка. Через його слова деталі ландшафту отримують особистісні якості, жодна найпростіша деталь не залишається без уваги. Саме його сприйняття того, що він бачить довкола, робить повість цікавою, дозволяє подивитись на звичні речі мовби зі сторони, що підтверджує теорію Йогансена про те, що будь-яку річ можна розповісти так, аби вона була цікавою.

Подібного винесення функції просторової категорії на передній план не спостерігається в «Дон Кіхоті». Роль простору тут суто класична. Проте, у зв'язку з пародійним началом твору, у даній категорії також відбуваються певні трансформації, зокрема перенесення чужого хронотопу до художньої тканини твору. Так, чарівні перенесення Санчо в Тобосо і назад чи пошук неіснуючого замку Дульсінеї Тобоської або відвідування Дон Кіхотом печери Монтесинос — свідомі пародія на чужий хронотоп.

Основною особливістю просторової структури роману М. Сервантеса є злиття художнього простору і простору реального, що є наслідком стилізації, яка виходить за межі простого літературного прийому і досягає масштабів способу життя. Світ твору тут постає переважно через призму світобачення героя, так само, як в «Подорожі ученого доктора Леонардо...». У свідомості Дон

Кіхота вигаданий світ лицарських романів накладається на світ реальний і приводить до єдиного знаменника. Для нього вони тотожні, існують в єдиній координатній площині і єдиному вимірі. Таким чином, через стирання межі між вимислом та реальністю виявляється велика кількість інтертекстуальних зв'язків, і простір твору значно розширює свої межі.

Цей феномен спостерігаємо і в «Подорожі ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена. Дмитро Горбачов помітив таку особливість: «...в даному творі все тісно взаємопов'язано між собою: без українців чужинці не виживуть у Слобожанській Швейцарії, та усі потрібні Україні, але не всі в ній затримуються навечно» [2, с.IV]. Тож українські степи не можуть здаватися чужими ані тираноборцю дону Хозе, ані його вченому другу Леонардо та його супутниці.

Категорія часу в системі хронотопу дороги підпорядковується категорії простору, що не є закономірним більшості інших різновидів часопростору. Нагадаємо, що хронотоп — це завжди єдність часу і простору, і зміна однієї з категорій призводить до зміни цілої системи.

Часова структура повісті «Подорож ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена доволі рівномірна, що зумовлено специфікою прийому подорожі. Плин часу в творі іноді змінюється залежно від транспортних засобів, які обирають персонажі: «...Тепер згадай, як ми з тобою летіли аеропланом... Земля була немов рельєфна географічна мапа... Коли ж ми сіли в потяг... земля встала руба обіруч нас двома натуралістичними лаштунками. З горизонтальної вона зробилася сторчова, з географічної мапи вона стала театральною декорацією... Ще повільніша і ще барвистіша стала наша подорож, коли я сів на велосипеда з клунком за спиною, а ти, рудий друже Родольфо, волів бігти за мною» [5, с.10–14].

Загальновідомою є кінематографічність прози М. Йогансена. У структуру хронотопу твору з кінематографії перейшов принцип монтажу. Світ М. Йогансена пластично монтажний: образи, доповнені примхливими асоціаціями, змінюють один одного, як побачені з вікна вагона краєвиди. Стають суміжними в часі й просторі і зливаються один з одним об'єкти безкінечної різноманітності, все може перетворюватися в усе на основі фабульної чи стильової єдності. Метаморфози — доміанти художнього світу М. Йогансена. Поділ певної смислової єдності («загального» плану) на окремі картини й уявлення і зміна цих окремих картин за принципом зміни кінокадрів може послідовно давати різні точки зору (погляд з різних позицій), різні плани (близький, крупний план — і далекий), різнотипні чуттєві сприйняття (зорові, слухові і т.ін.) і просто роздільні відчуття, кожне з яких виступає як самостійний образ. У М. Йогансена розбивка «загального» плану на «крупні» досягається пунктуацією, поділом на «кадри», таким чином час у творі виявляється дуже фрагментарним. «Подорож ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена змонтована з прозових і віршованих уривків на основі контрасту: «висока» поезія підкреслює комізм «прозових» ситуацій. Таким чином монтаж як один з найпростіших способів створити «текст у тексті» є також чинником організації багаторівневого прочитання твору [11, с.14].

У творі М. Сервантеса цей прийом нагадують вставні новели. Але, на відміну від прийому монтажу, вставні новели не переривають перебіг часу, а вплітають в основну часову тканину новий хронотоп, в якому, як правило, простір збігається з основним, а час відносить на певний проміжок назад.

«Подорож...» Йогансена будується на двох паралелях (які в тексті М. Сервантеса органічно злиті в єдине ціле): реальна поїздка з уведеними історіями і «мандрівка уяви» (роздуми, міркування, базікання з читачем і т.д.).

Злигтя авторського та художнього часу у великій мірі властива обом творам. Випади проти критиків, постійні звертання до читачів, численні алюзії та ремінісценції визначають полемічність, літературність і пародійність творів М. Йогансена та М. Сервантеса. Автори весь час імпровізують, іронізують над собою, відмовляються від доведеного, не доводять до кінця, забувають про межі літератури та життя. Художній стиль письменників (іронія та гротеск) поєднаний ліричним

струменем, тому твердження Я. Цимбал, що характерні риси гумору М. Йогансена — «вивертання «навиворіт» понять і усталених образів, провокаційна гра з читачем: насмішка над тими, хто сприймає ілюзію як реальність» [11, с.10] ми з упевненістю можемо віднести й до М. Сервантеса.

Всі ці принципи гармонійно співіснують в структурі хронотопу, часто за допомогою використання прийому гри.

Отже, часопростір досліджуваних текстів відповідає усім ознакам хронотопу дороги, визначеним М. Бахтініним у праці «Форми часу та хронотопу в романі»: у системі хронотопу переважає категорія простору, яка виражена дуже конкретно; основним мотивом є мотив зустрічі; метафора життєвого шляху є провідною в творі; простір в героя не викликає відчуття відчуження; побут змальований доволі широко, проте основні події відбуваються поза ним, герой спостерігає за ним, проте безпосередньої участі не приймає і побутом не визначається [1, с.379–382]. Проте на ряду з цими ознаками можна назвати певні специфічні риси в структурах хронотопу творів.

Так, в хронотопі «Подорожі ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена спостерігаємо:

1) зміщення функції пейзажу в творі (в «Подорожі ученого доктора Леонардо...» люди є засобами вираження стану ландшафту, що є протилежним до традиційних художніх функцій пейзажу). Ця риса великою мірою позначена впливом футуристичних експериментів в українському модернізмі;

2) злиття авторського часу з власним часом твору позначає зв'язок з театром, та, зокрема, з використанням прийому гри — наприклад, численні діалоги автора з читачем («На жаль і на біду розумний читач із прекрасною читачкою спізналися на цілі три хвилини. Поки відбувалися події коло климової хати і побіч крижневого озера, вже встигли закінчитись довгі роки подорожі доктора Леонардо» [5, с.91]);

3) використання художнього прийому подорожі як втілення філософії руху виражає класичні тенденції в літературі;

4) поділення простору на «верхню» та «нижню» частини за принципами вертепного театру — наприклад, опис «верху» і «поду» степів («Друзі йшли вже подом. Замість гір і проваль у степу буває під і верх. На око вони нічим не різняться, та старий степовик одразу помічає, що на версі більший буває обрій і не ті ростуть трави, що на поду. І трави в поду трішки зеленіші й пізніше сохнуть» [5, с.27]).

5) деформація художнього часу мотивом сну та метаморфозами позначена синтезом різних художніх течій (наприклад, перетворення Хозе Перейри в Данька Перерву і навпаки);

Специфічними ознаками хронотопу дороги в «Дон Кіхоті» М. Сервантеса є:

1) знищення меж між реальним та нереальним планом зображення і створення єдиного художнього простору, без розрізнення на книжкову та реальну дійсність («Кінець кінцем він нарік себе Дон Кіхотом; звідси ж то й висновують автори цієї правдивої історії, що в дійсності його прізвище було Кикоть, а не Віхоть, як твердили деякі інші» [7, с.26]). ;

2) ретардація оповідання через стилізацію, філософські відступи та вставні новели (наприклад, вставний буколік про Леандру [7, с.323–325]);

3) використання прийому подорожі для утвердження філософії шляху як життя;

4) провідна роль пародіювання виступає причиною більшості змін в системі хронотопу твору.

Отже, можна зробити висновок, що обидва твори побудовані за принципом хронотопу дороги і виявляють багато спільних рис на різних рівнях тексту, а також декілька відмінностей, що руйнують цілісності системи часопростору.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической эстетике/ Михаил Бахтин // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. - М.: Художественная литература, 1975. — С. 234–407.
2. Горбачов Д. Від упорядника / Дмитро Горбачов// Авангард Йогансена/ упорядник Дмитро Горбачов. — Львів: видавничий дім «Наутілус», 2007. — С. V — VI.
3. Гром'як Р. Літературознавчий словник-довідник. / За ред. Р. Т. Гром'яка., Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К.: ВЦ «Академія», 2006. — 752с.
4. Йогансен М. Автобіографія/ Майк Йогансен // Йогансен М. Поезії. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 172–175.
5. Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Алчести у Слобожанську Швейцарію /Майк Йогансен// Авангард Йогансена/ упорядник Дмитро Горбачов. — Львів: видавничий дім «Наутілус», 2007. — С. 3–169.
6. Кочур Г. Сервантес і його «Дон Кіхот» / Г. П. Кочур ; упоряд. : А. Кочур, М. Кочур. — Київ : Смолоскип, 2008. — С. 780–787.
7. Сервантес Сааведра, Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі: роман / Мігель де Сервантес Сааведра. — пер. з ісп. М. Лукаша; розділи XXI–XXXV, LXI–LXXIV пер. А. Перепаді. — К.: Дніпро, 2005. — 704 с.
8. Светлакова О. А. «Дон Кіхот» Сервантеса: Проблеми поэтики/ Светлакова О. А. — СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996. 105 с.
9. Тургенев И. С. Гамлет и Дон-Кихот/ Тургенев И. С.// Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 28 томах. Сочинения. - Т. 8, М. — Л., 1964. — С. 169—192.
10. Цимбал.Я. Післямова/ Ярина Цимбал//Авангард Йогансена/ упорядник Дмитро Горбачов. — Львів: видавничий дім «Наутілус», 2007. — С. 170–186.
11. Цимбал Я. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2003. — 20 с.
12. Школа І. В. «Дон Кіхот» М. Сервантеса та «Подорож ученого доктора Леонардо...» М. Йогансена: типологічні збіги / І. В. Школа // Актуальні проблеми слов'янської філології : Міжвузівський збірник наукових статей . — Київ : Освіта України, 2008. — Вип. 19 : Лінгвістика і літературознавство. — С.436– 441.